

Jacek Bonarek

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
Filia w Piotrkowie Trybunalskim

<https://orcid.org/0000-0001-9237-922X>

Postać Teofano w poezji bizantyńskiej II połowy X wieku

<https://doi.org/10.15633/9788363241742.06>

Teofano, jeśli istotnie jest przykładem osoby, która zawarła związek małżeński z miłości¹, byłaby idealną pozytywną bohaterką, jednak przeszła do historii jako przykład morderczyni, intrygantki i kobiety bez żadnych zasad.

Jedną z pierwszych zbrodni, o którą Teofano oskarżano, było otrucie jej teścia Konstantyna VII². Miała targnąć się na jego życie, gdyż Roman II nie chciał dłużej czekać na objęcie tronu³. Jeden zaś z najbardziej

1 Być może taki był powód decyzji Romana II o poślubieniu Teofano, patrz np.: L. Garland, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527–1204*, London–New York 1999, s. 126–127.

2 *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin–New York 1973, s. 246 (dalej: Jan Skylitzes).

3 Trucicielstwo na Konstantynie to oczywista plotka, natomiast z pewnością, będąc żoną cesarza jedynowładcy, Teofano zabiegała o niekwestionowaną pozycję na dworze, dlatego też mogła uznać swą teściową i bratowe za groźne konkurentki. W roku 959 zostały one wygnane do klasztoru Kanikleion, a następnie do pałacu Antiocha; Jan Skylitzes, s. 252; patrz też: L. Garland, *Byzantine Empresses*, dz. cyt., s. 135.

absurdalnych zarzutów wobec Teofano jest zawarty w dziele Mateusza z Edessy, który oskarża o chęć otrucia Bazylego i Konstantina właśnie ich wyrodną i krwiożerczą matkę, Teofano⁴.

Nim Roman II poszedł za głosem serca i w roku 955 bądź 956 poślubił Anastazo, która zmieniła imię na Teofano⁵, to jako dziecko zawarł małżeństwo z Bertą, nieślubną córką króla Italii, Hugona z Arles. Berta przybyła nawet do Konstantynopola w roku 944, gdzie zmieniła imię na Eudokia, ale już w 949 roku zmarła⁶. Polityczne plany związane z tym sojuszem musiały odejść w niebyt. Rozpoczęto wówczas negocjacje z dworem niemieckim, gdzie starano się o rękę Hedwigi z Bawarii, wnuczki Ottona I Wielkiego. Do Bawarii został nawet wysłany specjalny nauczyciel mający zapoznać dziewczynkę z językiem jej przyszłej ojczyzny, ale sojusz nie doszedł do skutku i ostatecznie Hedwiga została żoną Burcharda II ze Szwabii⁷.

Źródła zgodnie podkreślają, że Teofano była przecudnej urody, która do tego stopnia oczarowała Romana, że wymusił na rodzinie zgodę na zawarcie małżeństwa. Różnią się natomiast w innych kwestiach. Wroga narracja Jana Skylitza mówi wprost, że ojcem dziewczyny był konstantynopolitański karczmarz⁸. Stawiało to pochodzenie Teofano w bardzo niekorzystnym świetle i przygotowywało tło pod jej negatywną legendę.

Niewiele wiadomo o życiu Teofano za panowania męża Romana II, człowieka zainteresowanego hulaszczym trybem życia i swoim życiem za ów tryb płacącym⁹. Z pewnością w czasie małżeństwa urodziła ona dwóch synów – Bazylego i Konstantina oraz córkę Annę¹⁰ (być może na świat przyszła jeszcze jedna córka, ale jej imię się nie zachowało)¹¹.

4 *The Chronicle of Matthew of Edessa*, ed. A. E. Dostourian, New York 1993, s. 22.

5 Jan Skylitzes, s. 240; L. Garland, *Byzantine Empresses*, dz. cyt., s. 126.

6 *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, ed. I. Bekker, Bonn 1838, s. 431; Jan Skylitzes, s. 231; L. Garland, *Byzantine Empresses*, dz. cyt., s. 126.

7 K. Leyser, *The Tenth Century in Byzantine-Western Relationship*, [w:] *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh 1973, s. 35; L. Garland, *Byzantine Empresses*, dz. cyt., s. 126; J. Herrin, *Unrivalled Influence. Women and Empire in Byzantium*, Princeton 2013, s. 242, 244.

8 Jan Skylitzes, s. 240.

9 Leon Diakon, s. 30; Jan Skylitzes, s. 248.

10 Jan Skylitzes, s. 254; L. Garland, *Byzantine Empresses*, dz. cyt., s. 128.

11 W literaturze pojawia się imię Helena, zob. A. J. Poppe, *The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantine-Russian Relations between 986–89*, „Dumbarton Oaks Papers” 30 (1976), s. 230, przyp. 114; L. Garland, *Byzantine Empresses*, dz. cyt., s. 128.

Roman II zmarł 15 marca 963 roku, mając 24 lata. Jego żona Teofano dwa dni przed śmiercią męża urodziła wspomnianą Annę, jednak fakt, że młoda matka leżała w połogu, nie uchronił jej przed plotką, iż to ona otruła swego męża. Nie wiadomo natomiast, co miałyby skłonić matkę trójki małych dzieci do usuwania jedyne go gwaranta bezpieczeństwa rodziny¹².

Po śmierci Romana władza oficjalnie przeszła w ręce jego synów, ale wszyscy zdawali sobie sprawę z tego, że nie obejdzie się bez męskiej kuratelii. Ostatecznie walkę o tron wygrał starszy już wiekiem arystokrata, przedstawiciel rodu Fokasów, imieniem Nikefor, który w sierpniu 963 roku opanował Konstantynopol i koronował się na cesarza¹³. Być może działał w porozumieniu z Teofano, z którą miał sposobność spotkać się w kwietniu tego samego roku podczas swego pobytu w stolicy cesarstwa (zaowocowało to, notabene, plotką o romansie Nikefora II z Teofano). Miesiąc później Fokas poślubił Teofano i stał się ojczymem oraz opiekunem porfirogenetów¹⁴.

Małżeństwo to należy do bardzo zagadkowych, szczególnie ze względu na jego tragicznych finał. Źródła oskarżają o niewierność zarówno Teofano¹⁵, jak i Nikefora¹⁶, chociaż są i takie, które sugerują, że małżeństwo nigdy nie zostało skonsumowane¹⁷. Na potwierdzenie takiej tezy można przytoczyć fakt, że w ciągu sześciu lat Teofano nie urodziła żadnego kolejnego potomka, chociaż biologicznych przeciwwskazań nie było – i Teofano, i Nikefor dzieci posiadali i nadal mogli mieć. Naturalnie Teofano mogła nie być zainteresowana kolejnymi narodzinami, dbając o przyszłość

12 Podkreśla to zwłaszcza Mirosław J. Leszka: *Rola cesarzowej Teofano w uzurpacjach Nicefora Fokasa (963) i Jana Tzymiskesa (969)*, [w:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, red. A. Sołtysik, Warszawa 2004, s. 228.

13 J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris 1990, s. 20–21; L. Garland, *Byzantine Empresses*, dz. cyt., s. 128–129; M. J. Leszka, *Rola cesarzowej*, dz. cyt., s. 228–230; A. Kaldellis, *Streams of Gold, Rivers of Blood. The Rise and Fall of Byzantium, 955 a.d. to the First Crusade*, Oxford 2017, s. 40–42.

14 Leon Diakon, s. 49; Jan Skylitzes, s. 260; Jan Zonaras, s. 499; L. Garland, *Byzantine Empresses*, dz. cyt., s. 129–130; M. J. Leszka, *Rola cesarzowej*, dz. cyt., s. 230.

15 Np. Smbat Sparapet, *Letopis'*, red. A. G. Galstjana, Erewań 1974, s. 2–3.

16 Np. *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166–1199)*, ed. J.-B. Chabot, t. 3, Paris 1905, s. 129; *The Chronography of Gregory Abū'l-Faraj 1225–1286, the son of Aaron, the Hebrew Physician commonly known as Bar Hebraeus*, ed. E. A. W. Budge, t. 1, Amsterdam 1976, s. 173 (dalej: Bar Hebraeus).

17 Np. Jan Skylitzes, s. 279; Jan Zonaras, s. 516; *Michaelis Pselli Historia Syntomos*, ed. W. J. Aerts, Berlin–New York 1990, s. 100 (dalej: Michał Psellos, HS).

Bazylego, Konstantyna i Anny, natomiast w przypadku Nikefora jedynym argumentem za ewentualną wstrzemięźliwością jest jego znana ascetyczna natura¹⁸. W źródłach pojawiają się natomiast pewne sugestie, że przeżywał o przekazaniu władzy swojemu rodowi¹⁹. Mimo owych plotek i pogłosek wydaje się, że małżeństwo Nikefora i Teofano było raczej harmonijne, dlatego dziwić może informacja o jej uczuciowym związku z Janem Tzimiskesem.

Plotka o wspomnianym powyżej romansie została uznana niemal za pewnik w historiografii²⁰. Za pewny też należy uznać udział Teofano w spisku mającym na celu odsunięcie Nikefora od tronu – nie wiadomo natomiast z całą pewnością, czy Teofano zgadzała się na fizyczne usunięcie męża. Jeśli taki był jej zamiar, to w istocie była ona niezmiernie amoralna. W noc zamachu – i jak się okazało w noc zabójstwa – bowiem Teofano, jak małżonkowie mieli w zwyczaju, przyszła do komnaty męża, by porozmawiać o sprawach rodzinnych. Tym razem kwestia dotyczyła planów wobec przyszłości jej synów i pasierbów Nikefora. Następnie udała się do swych komnat i wypuściła ukrywających się tam spiskowców, którzy odszukali i bestialsko zamordowali Nikefora II Fokasa²¹.

Bardziej prawdopodobne wydaje się przypuszczenie, że dotarły do niej plotki o planowanym przez Fokasów usunięciu jej synów, nie tyle ostatecznym, ile o okaleczeniu, które uniemożliwiłoby im sprawowanie władzy cesarskiej. W tej sytuacji mogła ulec namowom skonfliktowanego

18 Na temat ascezy Nikefora Fokasa: L. Garland, *Byzantine Empresses*, dz. cyt., s. 130.

19 Jan Zonaras, s. 516; Michał Psellos, HS, 100; *Histoire de Yahia ibn Sa'ïd d'Antioche*, ed. I. Kratchovsky et al., s. 827 (*Patrologia Orientalis*, 18) (dalej: Yahia).

20 Np. G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München 1963, s. 243; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, s. 505.

21 Udział Teofano w spisku jest szeroko przyjęty w literaturze, która jednak w różny sposób tłumaczy motywy żony Fokasa; patrz np.: G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphore Phocas*, Paris 1890, s. 747–758; L. Garland, *Byzantine Empresses*, dz. cyt., s. 131–134; M. J. Leszka, *Rola cesarzowej*, dz. cyt., s. 231–234; B. Krsmanović, D. Dželebdžić, *Jovan Cimiskije i Nikifor II Foka: pozadina i motivi jednog ubistva z predumišljajem*, „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta” 47 (2010), s. 109–114, <https://doi.org/10.2298/ZRV11047083K>; J. Bonarek, *Śmierć Nikefora Fokasa w historiografii wschodniej (Stefan z Taronu, Yahia z Antiochii, Mateusz z Edessy, Michał Syryjczyk, Smbat Sparapet, Bar Hebraeus)*, [w:] *Hypomnemata Byzantina. Prace ofiarowane profesorowi Maciejowi Salamonowi*, red. J. Bonarek, S. Turlej, Piotrków Trybunalski 2017, s. 27–38.

z Nikeforem Jana Tzimiskesa i zgodzić się na zamach stanu w zamian za obietnicę małżeństwa i opiekę nad porfirogenetami.

Michał Psellos w swej *Krótkiej historii* przytacza na przykład plotkę krążącą po Mieście, że Nikefor Fokas zamierzał dokonać kastracji swych pasierbów i przekazać władzę swojemu bratu kuropalatesowi Leonowi²². O takowej pogłosce wspomina również Jan Zonaras²³. Podobne informacje pojawiają się również w źródłach wschodnich. Wyraźnie mówi o tym Yahia z Antiochii. Zgodnie z jego wersją Nikefor Fokas, wzburzony oskarżeniami żony dotyczącymi wybujałych ambicji swego brata Leona, miał wprost zagrozić kastracją Bazylego oraz Konstantina i oddaniem władzy właśnie Leonowi²⁴. Z kolei Bar Hebreus oskarża o ten zamiar samego Nikefora Fokasa, który zamierzał jakoby założyć nową linię cesarzy²⁵. Plotka owa dotarła nawet na Zachód, gdzie o zagrożeniu dla małoletnich przedstawicieli dynastii macedońskiej ze strony Nikefora Fokasa wspomina np. Ademar z Chabannes oraz Marian Szkot²⁶. Dalekie echa plotki pojawiają się również w dziele Mateusza z Edessy, który jednak oskarża o chęć otrucia synów ich wyrodną i krwiożerczą matkę, Teofano²⁷.

Krążące plotki z pewnością wzmogły determinację Teofano, mogły też wzmocnić jej poczucie lęku o synów. W efekcie w nocy z 10 na 11 grudnia 969 roku spiskowcy za jej wiedzą zostali wprowadzeni do pałacu cesarskiego w Konstantynopolu i dokonali skutecznego zamachu na cesarza. Odtąd winną śmierci bogobojnego cesarza miała być więc jego żona Teofano.

Warto podkreślić, że oskarżenia te wybrzmiewają bardzo dramatycznie w utworach poetyckich epoki. I tak np. w jednym z ważniejszych bizantyńskich źródeł odnoszących się do X wieku, w *Zarysie dziejów* pióra Jana Skylitzesa, został przytoczony napis na sarkofagu zamordowanego cesarza. Warto wspomnieć treść owego epitafium. Jan Skylitzes cytuje bowiem lamentację o bohaterze, który niegdyś panował niemal nad całą ziemią

22 Michał Psellos, HS, s. 100.

23 Jan Zonaras, s. 516.

24 Yahia, s. 827–828.

25 Bar Hebreus, s. 173.

26 *Chronicon Aquitanicum et Francicum Or Historia Francorum*, ed. J. Chavanon, Paris 1897, s. 143; *Mariani Scotii chronicon*, ed. D. G. Waitz, Hanover 1844, s. 554–555 (Monumenta Germaniae Historica, 5).

27 Mateusz z Edessy, s. 22.

i gromił wrogów mieczem, a następnie stał się ofiarą miecza oraz kobiety i w efekcie wystarczy mu niewiele ziemi. Epitafium kończy się okrzykiem żalu nad Nikeforem, który pokonał wszystkich, ale nie kobietę²⁸.

Uważa się, że w owym wierszu-inskrypcji autor utożsamia Teofano z Ewą, praźródłem upadku człowieka, przyczyną wszelakich nieszczęść²⁹. Twórcą tekstu nie był wspomniany Jan Skylitzes, lecz najprawdopodobniej żyjący w czasach zamordowanego cesarza Fokasa Jan biskup Melitene, sama natomiast inskrypcja jest wtrętem jedynie w niektórych rękopisach dzieła Skylitzesa, z pewnością więc oddawała współczesne zabójstwu Nikefora II nastroje. Owo epitafium koresponduje także z innymi utworami, jak chociażby z wierszami ówczesnego poety Jana Geometresa³⁰.

Niewiele wiadomo na temat życia poety³¹. Jan zwany Geometresem bądź Kyriotesem³² urodził się i najprawdopodobniej umarł w wieku X³³.

28 Jan Skylitzes, s. 282–283.

29 E. Strugnell, *The Representation of Augustae in John Skylitzes' Synopsis Historiarum*, [w:] *Byzantine Narrative. Papers in Honour of Roger Scott*, ed. J. Burke et al., Melbourne 2006, s. 126–127.

30 Jan biskup Meliteny oraz Jan Geometres nie są współcześnie utożsamiani (M. D. Lauxtermann, *John Geometres – poet and soldier*, „Byzantion” 68 (1998) nr 2, s. 366–367; M. D. Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometers. Texts and Contexts*, t. 1, Wien 2003, s. 305; Jean Skylitès, *Empereurs de Constantinople*, traduit par B. Flusin et annoté par J.-Cl. Cheynet, Paris 2003, s. 236, przyp. 86; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*, transl. J. Wortley with introductions by J.-Cl. Cheynet and B. Flusin and Notes by J.-Cl. Cheynet, Cambridge 2010, s. 270, przyp. 88).

31 Literatura patrz np.: J. Sajdak, *Que signifie Κυριότης Γεωμέτρης*, „Byzantion” 6 (1931), s. 343–353; O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej*, Wrocław 1984, s. 209–211; A. Kazhdan, *John Geometres*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. 2, ed. A. P. Kazhdan, New York–Oxford 1991, s. 1059; A. Kazhdan, *John Geometres and „political” poetry*, [w:] *A History of the Byzantine Literary (850–1000)*, ed. Ch. Angelidi, Athens 2006, s. 249–272; M. D. Lauxtermann, *John Geometres*, dz. cyt., s. 356–380; E. M. van Opstall, *Jean Géomètre: le personnage historique*, [w:] *Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, ed. E. M. van Opstall, Leiden–Boston 2008, s. 5; E. van Opstall, M. Tomadaki, *John Geometres: a Poet around the Year 1000*, [w:] *A Companion to Byzantine Poetry*, eds. W. Horändner, A. Rhoby, N. Zygklas, Leiden–Boston 2019, s. 191–212, https://doi.org/10.1163/9789004392885_010.

32 Przydomek ów można wiązać bądź z konstantynopolitańskim klasztorem *ta Kyrou* (J. Sajdak, *Que signifie*, dz. cyt., s. 350; O. Jurewicz, *Historia*, dz. cyt., s. 209; E. van Opstall, *Jean Géomètre*, dz. cyt., s. 13–14), bądź bractwem Kyriotai skupionym wokół Kościoła Najświętszej Marii Panny *ta Kyrou* (E. van Opstall, M. Tomadaki, *John Geometres*, dz. cyt., s. 193).

33 W literaturze można znaleźć następujące daty urodzin: ok. 935 roku (M. D. Lauxtermann, *John Geometres*, dz. cyt., s. 360; E. van Opstall, M. Tomadaki, *John Geometres*,

Wywodził się, jak można sądzić, z arystokratycznej rodziny, otrzymując stosowne do pochodzenia wykształcenie³⁴. Był żołnierzem³⁵, poetą i mnichem³⁶, a także naocznym świadkiem panowania Konstantyna VII Porfirogenety, Romana II, Nikefora II Fokasa, Jana I Tzimiskesa oraz pierwszych dekad rządów Bazylego II, czego świadectwa można znaleźć w jego twórczości.

Zdecydowanym faworytem poety był cesarz Nikefor II Fokas. Już jako bizantyński wódz jest postacią wyjątkową, natomiast jako cesarz jawi się niemal jako postać idealna, bohater nieskazitelny³⁷. Nic więc dziwnego, że w kilku swych wierszach poeta odnosi się do okoliczności śmierci cesarza.

I tak na przykład w wierszu zatytułowanym *O panu Nikeforze, cesarzu* Jan Geometres wspomina sukcesy i bizantyńskiego wodza, i basileusa³⁸. Jako wódz Nikefor zajął Kretę i Cypr, jako basileus narzucał swoją wolę Scytom, Asyryjczykom i Fenicjanom, cesarza bał się Wschód i Zachód, a także Egipt i Libia. Wspomniane przez Geometresa sześć lat panowania to czas przewag i sukcesów Fokasa, który jednak nie potrafił uniknąć niebezpieczeństwa jedynie ze strony kobiety³⁹. Dla czytelnika wiadome było, że ową kobietą była własna żona cesarza Teofano⁴⁰, chociaż w wierszu nie została wymieniona z imienia.

dz. cyt., s. 191), połowa X wieku (O. Jurewicz, *Historia*, dz. cyt., s. 209); natomiast data śmierci umiejscawiana jest pomiędzy 990 rokiem (O. Jurewicz, *Historia*, dz. cyt., s. 209) a 1000 (M. D. Lauxtermann, *John Geometres*, dz. cyt., s. 373; E. M. van Opstall, *Jean Géomètre*, dz. cyt., s. 14; E. van Opstall, M. Tomadaki, *John Geometres*, dz. cyt., s. 191).

34 A. K[azhdan], *John Geometres*, s. 1059; E. M. van Opstall, *Jean Géomètre*, dz. cyt., s. 5.

35 Mógł być protospathariosem; M. D. Lauxtermann, *John Geometres*, dz. cyt., s. 365; E. van Opstall, M. Tomadaki, *John Geometres*, dz. cyt., s. 191.

36 M. D. Lauxtermann, *John Geometres*, dz. cyt., s. 371–372; E. M. van Opstall, *Jean Géomètre*, dz. cyt., s. 13–14.

37 A. K[azhdan], *John Geometres*, s. 1059; A. Kazhdan, *John Geometres and „political” poetry*, dz. cyt., s. 249–254; E. M. van Opstall, *Jean Géomètre*, dz. cyt., s. 9.

38 Jean Géomètre, *Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, ed., traduc., comm. par E. M. van Opstall, Leiden–Boston 2008, s. 210 (dalej: Jan Geometres).

39 Jan Geometres, by wypuklić przewagi i podkreślić tragizm jego śmierci, wśród sukcesów Nikefora Fokasa umieszcza podporządkowanie ziem Fatymidów, być może mając na myśli nieudaną wyprawę przeciwko muzułmańskiej Sycylii (Jan Geometres, s. 213) albo rozciągając na ziemie Fatymidów niewątpliwie zwycięstwa Fokasa w Syrii.

40 Jan Geometres, s. 213.

Podobna sytuacja jawi się w wierszu, którego tytuł brzmi *O cesarzu panu Nikeforze*⁴¹. Również w tym utworze – ponownie niewymieniona wprawdzie z imienia – Teofano jest przedstawiona jako największe nieszczęście. Zamordowany cesarz porównuje fortunę (los) oraz kobietę (żonę), by stwierdzić ze zgrozą, że jedynie żona przyniosła mu same nieszczęścia⁴². Warto więc podkreślić, że również ten utwór wzmacnia czarną legendę Teofano.

Biorąc pod uwagę wzmianki o urodzie cesarzowej Teofano oraz o jej barwnym życiu, można byłoby przypuszczać, że uwaga poetów skupi się właśnie na tych elementach, natomiast bizantyńskie utwory podkreślają udział Teofano w zabójstwie cesarza Fokasa. Zastanowić się można, czy niewątpliwa niełaska Jana Geometresa w czasach Bazylego II i Konstancyntyna VIII nie wiązała się właśnie z aż nazbyt widoczną niechęcią poety do ich matki, Teofano, współwinnej śmierci jego ulubionego cesarza Nikefora II Fokasa.

Abstract

The figure of Theophano in Byzantine poetry of the second half of the 10th century

Theophano, mother of Basil II and Constantine VIII, serves as an example of the tempestuous times and complicated history of the imperial family in the second half of the 10th century. Sources of the period accuse Theophano of a number of vices and crimes – poisoning, conspiracies, extramarital affairs. She certainly participated in the plot against her second husband Nikephoros II Phocas, whereas it is not certain whether she really wanted his death. The image of Theophano that emerges from the Byzantine poetry of the 10th century (e.g. John of Melitene, John Geometres) is equally biased and negative.

KEYWORDS: Byzantine poetry, Macedonian dynasty, Byzantine family, Theophano, Nikephoros II Phocas

41 Jan Geometres, s. 336.

42 Jan Geometres, s. 338.

Bibliografia

- Chronicon Aquitanicum et Francicum Or Historia Francorum*, ed. J. Chavanon, Paris 1897.
- Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166–1199)*, ed. J.-B. Chabot, t. 3, Paris 1905.
- The Chronography of Gregory Abū'l-Faraj 1225–1286, the son of Aaron, the Hebrew Physician commonly known as Bar Hebraeus*, ed. E. A. W. Budge, t. 1–2, Amsterdam 1976.
- The Chronicle of Matthew of Edessa*, ed. A. E. Dostourian, New York 1993.
- Histoire de Yahiā ibn Sa'īd d'Antioche*, ed. I. Kratchovskiy et al., s. 349–520 (*Patrologia Orientalis*, 23), s. 373–559 (*Patrologia Orientalis*, 47).
- Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin–New York 1973.
- Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XVIII*, ed. M. Pinder, t. 3, Bonn 1897.
- Jean Géomètre Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, ed., traduc., comm. par E. M. van Opstall, Leiden–Boston 2008.
- Jean Skylitès, *Empereurs de Constantinople*, traduit par B. Flusin et annoté par J.-Cl. Cheynet, Paris 2003.
- John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*, transl. J. Wortley with introductions by J.-Cl. Cheynet and B. Flusin and Notes by J.-Cl. Cheynet, Cambridge 2010.
- Leonis Diaconis Caloënsis Historiae libri decem*, ed. C. B. Hasii, Bonnae 1828.
- Mariani Scotii chronicon*, ed. D. G. Waitz, Hanower 1844 (*Monumenta Germaniae Historica*, 5).
- Michaelis Pselli Historia Syntomos*, ed. W. J. Aerts, Berlin–New York 1990.
- Povestvovanie vardapeta Aristakesa Lastivertci*, ed. K. N. Juzašian, Moskwa 1968.
- Smbat Sparapet, *Letopis'*, red. A. G. Galstjana, Erewań 1974.
- Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, ed. I. Bekker, Bonnae 1838.

Opracowania

- Bonarek J., *Śmierć Nikefora Fokasa w historiografii wschodniej (Stefan z Taronu, Yahia z Antiochii, Mateusz z Edessy, Michał Syryjczyk, Smbat Sparapet, Bar Hebraeus)*, [w:] *Hypomnemata Byzantina. Prace ofiarowane profesorowi Maciejowi Salamonowi*, red. J. Bonarek, S. Turlej, Piotrków Trybunalski 2017, s. 27–38.
- Cheynet J.-Cl., *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris 1990.

- Garland L., *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527–1204*, London–New York 1999.
- Herrin J., *Unrivalled Influence. Women and Empire in Byzantium*, Princeton 2013.
- Jurewicz O., *Historia literatury bizantyńskiej*, Wrocław 1984.
- Kaldellis A., *Streams of Gold, Rivers of Blood. The Rise and Fall of Byzantium, 955 a.d. to the First Crusade*, Oxford 2017.
- Kazhdan A., *John Geometres*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. 2, ed. A. P. Kazhdan, New York–Oxford, s. 1059.
- Kazhdan A., *John Geometres and „political” poetry*, [w:] *A History of the Byzantine Literary (850–1000)*, ed. Ch. Angelidi, Athens 2006, s. 249–272.
- Krsmanović B., Dželebdžić D., *Jovan Cimiskije i Nikifor II Foka: pozadina i motivi jednog ubistva z predumišljajem*, „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta” 47 (2010), s. 83–120, <https://doi.org/10.2298/ZRVII1047083K>.
- Lauxtermann M. D., *John Geometres – poet and soldier*, „Byzantium” 68 (1998) nr 2, s. 356–380.
- Lauxtermann M. D., *Byzantine Poetry from Pisides to Geometers. Texts and Contexts*, t. 1, Wien 2003.
- Leszka M. J., *Rola cesarzowej Teofano w uzurpacjach Nicefora Fokasa (963) i Jana Tzymiskesa (969)*, [w:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, red. A. Sołtysik, Warszawa 2004, s. 227–235.
- Leyser K., *The Tenth Century in Byzantine-Western Relationship*, [w:] *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh 1973, s. 29–63.
- Opstall E. M. van, *Jean Géomètre: le personnage historique*, [w:] *Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, ed. E. M. van Opstall, Leiden–Boston 2008.
- Opstall E. van, Tomadaki M., *John Geometres: a Poet around the Year 1000*, [w:] *A Companion to Byzantine Poetry*, eds. W. Horändner, A. Rhoby, N. Zygklas, Leiden–Boston 2019, s. 191–212, https://doi.org/10.1163/9789004392885_010.
- Ostrogorsky G., *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München 1963.
- Poppe A. J., *The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantine-Russian Relations between 986–89*, „Dumbarton Oaks Papers” 30 (1976), s. 195–244.
- Ringrose K., *The Perfect Servant. Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*, Chicago–London 2003.
- Sajdak J., *Que signifie Κυριότης Γεωμέτρης*, „Byzantium” 6 (1931), s. 343–353.
- Schlumberger G., *Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphore Phocas*, Paris 1890.

Strugnell E., *The Representation of Augustae in John Skylitzes' Synopsis Historiarum*, [w:] *Byzantine Narrative. Papers in Honour of Roger Scott*, ed. J. Burke et al., Melbourne 2006, s. 120–136.

Treadgold W., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997.

